

Національні комунікативні маркери фольклорного тексту

В. В. Телеуця

Український центр культурних досліджень, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: valentynateleutsia@gmail.com

Paper received 27.01.18; Revised 02.02.18; Accepted for publication 03.02.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PH2018-150VI43-16>

Анотація. У запропонованій статті досліджено реалізацію номенів на лексичному рівні українських фольклорних творів. Визначено природу комунікативних маркерів та специфіку фольклорних текстів. На прикладі етноніму «гарбуз» проаналізовано взаємозв'язок між похідними від нього номенами та асоціативним мисленням людини, а також явищем полісемії. Доведено залежність номінації, вживаної у фольклорних творах, від ментальних та етнічних особливостей мовної спільноти.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, фольклорний текст, комунікативний маркер, номінатема, символ, гарбуз.

Комунікативні маркери є важливою складовою національної ідентичності. У контексті виокремлення таких маркерів виділяємо середовище, в якому вони функціонують, – фольклорний текст. Дослідження фольклорного тексту як явища нематеріальної культурної спадщини має тривалу наукову традицію, що опирається на розуміння мови фольклору як складного етнолінгвістичного утворення, Традиційний фольклорний текст сформувався під впливом етнічних факторів і цей процес триває. У ході формування усної народної спадщини фольклорні тексти накопичили значну кількість національно маркованих номінатем-символів, які відобразили усі сторони життя українського народу. Найбільш сприятливим середовищем в цьому напрямку була обрядова пісня.

Упродовж тривалого часу українська пісня сформувала свою систему образів-символів. Кожен із них відображає певне явище, подію, властивість, простір, характер, рослинний та тваринний світ тощо. Особливе місце серед номінатем-символів фольклорних текстів належить весільній символіці. Символи весільної поезії активно студіювалися вченими XIX – початку XX ст. (Я Автамонов, О. Веселовський, В. Водарський, М. Гнедич, М. Костомаров, О. Потебня, М. Сумцов, М. Цертелєв та ін.) У першій половині XX ст. помічаємо певний спад активності щодо наукового вивчення фольклорної символіки. З 60-х років XX ст. вивчення символіки активізується, з'являються дослідження Т. Акимової, Л. Астафєвої, В. Єрмоїної, Н. Колпакової, Ю. Круглова. З появою у 80-90-х рр. праць М. Дмитренка, Л. Дунаєвської [1], Л. Іваннікової, Л. Копаниці [3], Г. Лозко, Г. Усатенко, О. Гром в українській фольклористиці в означенню напрямку відчувуються помітні позитивні зрушення. Лише в кінці XX ст. локальна проблема «Фольклор Подунав'я» почала привертати увагу дослідників. На сьогодні ще не зібрано, не систематизовано, не описано та не проаналізовано оригінальний пласт уснопоетичної творчості цього багатонаціонального регіону. Усе сказане й визначає актуальність порушеної проблеми та новизну проведеного дослідження.

Новизна, оригінальність, складність окресленої проблематики, її багатовекторність зумовили мету статті, що полягає в аналізі національних комунікативних маркерів фольклорного тексту (на прикладі нематеріальної культурної спадщини Подунав'я), що презентуються номінатемами-символами рослинного світу (гарбуз).

Номінатемами-символи – складне явище в комунікативній складовій фольклору, а особливо обрядового.

Під час аналізу текстів народних пісень встановлено, що символи в їх метафоризованому (персоніфікованому) значенні вживаються найчастіше у весільній пісенності.

Враховуючи розповідний характер багатьох обрядодій, зазначаємо, що найдавнішою формою пісень з образами-символами є така, коли символи в піснях даються без пояснення чи розшифровки. Реальним коментарем до символів виступає сам обряд. Отже, етап весілля (обрядодію) можна представити у вигляді формули: пісня + магічна дія (обрядодія) = певний етап весілля (розплетення коси, сватання, дівич-вечір тощо). Пізнішою формою бачиться використання поетичних символів з розшифровкою їх значення. Це було необхідно тому, що первинне значення символів не пояснювалось самим обрядом, або ж пісні поступово стали виконуватися поза обрядом. Вилучені із контексту обрядодії номінатемами-символи втрачали свою початкову семантику.

Вважаємо за можливе зосередити увагу на найбільш частотних, на нашу думку, образах-символах у весільних жанрах Подунав'я. Домінуюча їх частина сконцентрована у весільних піснях. Всі ці образи-символи умовно можна поділити на групи, серед яких найчастотнішими є символи органічного світу, складовою цієї групи символів є символи рослинного світу – ботаноморфні символи.

Рослина – багатозначний символ: світобудова, життя і смерть, відродження і безсмертя, родючість і процвітання – такі образи, що зв'язуються міфопоетичною традицією. Рослини рідко наділяються космогонічною символікою (виключенням є індійський лотос як образ виникнення і розгортання світу), вони частіше уособлюють різні природні процеси в рамках універсуму. З найдавнішого періоду існування людини рослини освоюються не тільки утилітарно, але і духовно; вони міцно закріплюються в сфері сакрального (варто помітити, що хронологічно цей процес здійснюється за аналогічним «окультуренням» тваринного світу, оскільки полювання і скотарство передують землеробству). У різних традиціях виникають міфи про появу харчових рослин. Деякі божества або священні персонажі наділялися фітоморфними характеристиками або асоціювалися з визначеними рослинами; останні з цієї причини ставали об'єктами культу. Наприклад, дерево бодхи шанується в якості священного в буддизмі, оскільки вважається, що, сидючи під ним, Будда прозрів. Існували і духи тих або інших рослин (приміром, грецькі німфи дерев – дріади). Рослина може наділятися надприродними властивостями.

ми, виступати як об'єкт табу. В обрядах уявлення про родючість і процвітання з'єднується зі священними властивостями рослин; скрізь фігурує величезна кількість божеств, пов'язаних з рослинною родючістю [5, с. 353-354].

Окремі роди і види рослин наділяються власною символікою і пов'язуються з визначеними якостями і явищами (трава – покірність, квіти – радість буття і його скороминущість, дерево – уособлення характеру). Образи «гібридних» рослин зустрічаються відносно рідко, наприклад, борамець (рослина-баранчик) або мандрагора (рослина-людина).

У систему символів весільного комплексу Подунав'я органічно впливають слова на позначення особливостей природного середовища. Відомо, що природне оточення впливає на формування народної психіки; на українському характері позначилося, зокрема, саме існування широких, неосяжних степів, лісів, гір. Тому закономірне осмислення українцем природи, пропущене через антропоморфічні уявлення і бачення давніх українців, підтримувалося вірою в магічну силу слова самою особливістю їхнього мислення, в котрому вимір довкілля, зрештою, визначав вимір самої людини, її дій, вчинків.

Особливе місце серед рослинних символів весільного комплексу Подунав'я займає *гарбуз* (*кабак*, *тик-ва*). Гарбуз в міфології тибето-бірманських, монкхмерських і китайських народів є символом життєвих сил природи і людини. Особливо поширений образ гарбуза в Китаї. Він символізує процвітання потомства і є атрибутом ряду божеств: бога довголіття Шоу-сина; бога покровителя медицини Вей Гу. Гарбуз відносився до жіночої іпостасі, поширене повір'я про народження богів із гарбуза. У давній українській традиції гарбуз використовували як атрибут передвесільного циклу (сватання) і символізував собою відмову дівчини хлопцю, який сватався (дати гарбуза, хропити гарбуза, підвісити гарбуза). Трактуючи цю традицію, звернемося до етимології слова гарбуз. Етимологічний словник подає таке визначення [2, с. 543]: гарбуз (бот.) «кабак, Cucurbita maxima Duch. ; [кавун, Citrullus Schrad. Me], [гарбуза] «кабак», гарбузенья, стебло кавуна; земля, де росли кавуни; – р. арбуз, «кавун», бр. Гарбуз, «кабак», п. Harbuz, «кавун», arбуz, болг. Карпуз, молд. Карпуз.; – запозичення з тюркських мов; полов. Харбуз, карбуз, крим.-татар. Къарпуз, тур. Karpuz «тс.» Походять від перс. Harbuza «диня» (букв. «ослячий огірок»), яке складається з основ іменників хег «осел» і з перс. Vucina «огірок» [гарбузи'] «картопля», [гарбудзянка] «поле», з якого знято картоплю» – результат перенесення назви гарбуза на картоплю за спільною ознакою – круглою формою.

Отже, як показує лінгвістичний аналіз, лексема «гарбуз» має тюркське походження, що дозволяє зробити припущення та узагальнення: 1) як відомо, український народ потерпав від нападів чужоземних завойовників – татар, половців, турків. Все, що було пов'язане з цими подіями, викликало стійкий супротив. У народній творчості це відобразилося в різних жанрах – народних думках, історичних піснях, суспільно-побутових піснях, казках, малих фольклорних жанрах, як наприклад: «Незваний гість гірше татарина» і под. Безумовно, обрядовий текст теж використав

номінатему «гарбуз» з негативним значенням. У контексті весільних обрядодій номінатема «гарбуз» використовувалася, як символ небажаного шлюбу; 2) за своєю формою гарбуз нагадував тюрбан (з франц. turban, від тур. Tülbend, з перс. Дулбанд, букв. – тканина з кропиви). Отже, отримати гарбуза – вжалитися кропивою. Тюрбан носили татари та турки, які довгий час українських дівчат забирали в гареми – насильно віддавали заміж, тож у цьому контексті номінатема «гарбуз» використовується в негативному контексті; молоді козаки для відпрацювання бою на шаблях надівали гарбуза на палю, що нагадувало собою фігуру османського воїна в тюрбані, отже і в цьому контексті номінатема «гарбуз» має негативне значення і символізує ворога; 3) інше пояснення вибору гарбуза, як атрибуту відмови, ми можемо пов'язати з тим, що він добре зберігався в господарстві і в будь-який час був під рукою (свати могли прийти в дім в будь-який час). Гарбуз відноситься до рослин, які вирощують на городі (жіночий символ). Відомо, що саме жінки обробляли городи, а чоловіки були зайняті лише польовими роботами. Крім того, навіть відмовляючи, дівчина прагнула вийти заміж і дотримувалася ряду дій-оберегів, які б захистили її. За народним повір'ям, якщо хлопець, що отримав відмову, зачинить ворота або хвіртку, то дівчина вже ніколи не зможе вийти заміж (закриється вінець). У цьому випадку гарбуз був дуже зручним овочем, бо мав велику круглу форму (дівчина вибирала великого гарбуза) і в юнака були зайняті руки, що не дозволяло йому закрити ворота, тобто «забрати вінець».

Таким чином, номінатема «гарбуз» у весільному комплексі Подунав'я має три символічні функції – значення:

1) символіка гарбуза традиційна в передвесільному циклі (сватанні) – гарбуз виступає символом відмови дівчини хлопцеві, що сватається. Негатив для юнака;

2) у комунікативній частині обрядодій (діалоги «дружки – бояри»), в чоловічих текстах ми зустрічаємо образ гарбуза в гумористичному контексті:

I. *Чом ви дружки не співаєте*

Бо з кабака зуби маєте.

І боїтеся заспівати,

Нам зуби показати

(Шевченково, Кілійський

р-н; Матроска, Ізмаїльський р-н)

II. *Чом ви дружки не співаєте,*

Чи з кабака зуби маєте.

І боїтеся заспівати,

Нам зуби показати.

(Першотравневе, Ізмаїльського р-ну)

І в першому, і в другому варіанті тексту кабака (гарбуз) є гумористичним символом, який використовується для гротеску. Якщо в I варіанті ми чітко визначаємо, що «зуби з кабака» є у дівчини, за допомогою використання сполучника «бо»; то в II варіанті сполучник «чи» робить тільки припущення. Але і в першому, і в другому варіанті для дівчини «страшно» показати свій зв'язок з гарбузом, другий же учасник діалогу (боярин, юнак) навпаки не боїться гарбуза, бо в цьому контексті він має негативний вплив на дівчину – вона може бути знехтувана увагою хлопця, що на даному етапі весілля (дівчина є дружкою) не є її ме-

тою. Як зазначає Г.А. Левінтон [4], весілля розглядається як текст, який складається з двох окремих текстів – «чоловічого» і «жіночого», тобто тексту молодого і молодої або групи молодого – бояр, групи молодої – дружок. Взаємність чоловічих і жіночих текстів проявляється перш за все в тому, що персонажі кожного із текстів сприймають один одного як «чужих». Опозиція «свій / чужий» для кожного із текстів має своє семантичне наповнення. Первинно дівчина, в якій «зуби з кабака» має оцінку як «чужий», однак вона «боїться зуби показати», таким чином «чужий» виступає як «чужий чудесний» і має позитивну (+) оцінку для юнака;

3) гарбуз використовується як атрибут обрядової страви, під впливом гагаузько-болгарської звичаєвості:

*Ой наварили гарбузової каші з крупами,
Зніми мене, боярине, руками.*

Гарбуз має символічну семантику – символ єднання – залицяння. Наведений приклад відносимо до групи жіночих текстів, які мають свою характеристику: «чужий» виступає у значенні «свій» позитивний (+).

Багатоплановість семантики номінативно-символу «гарбуз» в українському родинно-обрядовому комплексі Подунав'я пояснюється активним впливом традицій інших етносів регіону: по-перше, в болгарській, молдавській, гагаузькій весільній традиції гарбуз як символ відмови не використовується. Свати засилаються, якщо наречений впевнений в позитивному результаті (гагаузи, молдавани), або ж це не публічний (втаємничений) обряд (болгари); по-друге, використовується як складова обрядової страви (каші, печеного гарбуза з цукром, щоб було солодке життя), що й спостерігаємо в текстах третьої групи.

Отже, український весільний обряд Подунав'я використавши загальнонаціональну традицію та синтезувавши побутово-утилітарну, символічну функцію гарбуза всіх етносів краю, набув регіональної семантики. Символічний простір обрядових фольклорних текстів Подунав'я багатоплановий. Ґрунтовне вивчення всіх структурно-типологічних параметрів символіки обрядового фольклорного тексту кожного з народів-репрезентантів регіону на основі взаємовпливів становить перспективність подальшого наукового студювання феномена нематеріальної культурної спадщини та обрядової традиції Подунав'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна проза (легенда, казка) – еволюція епічних традицій. – К., 1997. – 383 с.
2. Етимологічний словник української мови: В 7-ми томах. – К., 1982. – Т. I. А-Г. – 632 с.
3. Копаниця Л. М. Українська лірична пісня: еволюція поетичного мислення: Авторефер. дис... докт.філ.наук: 10.01.07. Нац. ун-т. – К., 2001. – 37 с.
4. Левинтон Г.А. Мужской и женский текст в свадебном обряде (свадьба как диалог) // Байбури А.К. Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – Санкт – Петербург, 1991. – С. 210 – 234.
5. Словарь символов и знаков / Авт.-сост. Н.Н.Рогалевич. – Минск, 2004. – 512 с.

REFERENCES

1. Dunaevskaya L.F. Ukrainian folk prose (legend, fairy tale) is the evolution of epic traditions. – K., 1997. – 383 p.
2. The etymological dictionary of the Ukrainian language: In 7 volumes. – K., 1982. – V. I. A-G. – 632 p.
3. Kopanitsa L. M. Ukrainian lyrical song: the evolution of poetic thinking: The dissertation author's abstract of the doctor of philological science: 10.01.07. National University – K., 2001. – 37 p.
4. Levinton G.A. Men's and women's texts in the wedding ceremony (wedding as a dialogue) // Bayburin G.A. Ethnic stereotypes of male and female behavior. – St. Petersburg, 1991. – P. 210 – 234.
5. Dictionary of symbols and symbols / Writer N.N. Rogalevich. – Minsk, 2004. – 512 p.

National communicative markers of folklore text

V. V. Teleutsia

Abstract. The article deals with implementation of nomines at the lexical level of Ukrainian folklore works. The nature of communicative markers and specifics of folklore texts are determined. On the example of the ethnonym "garbuz" (pumpkin) is analyzed the relationship between the nominative derivatives and associative thinking of man, as well as the phenomenon of polysemy. Proved dependence of the nomination from mental and ethnic features of the language community which used in folklore works.

Keywords: *intangible cultural heritage, folklore text, communicative marker, nominates, symbol, "garbuz" (pumpkin).*

Национальные коммуникативные маркеры фольклорного текста

В. В. Телеуца

Аннотация. В предлагаемой статье исследовано реализацию номенов на лексическом уровне украинских фольклорных текстов. Определено природу коммуникативных маркеров и специфику фольклорных текстов. На примере этнонима «тыква» проанализировано взаимосвязь между производными от него и ассоциативным мышлением человека, а также явлением полисемии. Доказана зависимость номинации, применяемой в фольклорных текстах, от ментальных и этнических особенностей языковой общности.

Ключевые слова: *нематериальное культурное наследие, фольклорный текст, коммуникативный маркер, номинатема, символ, тыква.*